

Johann Amos Comenius (1592-1670)

L.D. van Klinken

Dit materiaal is onderdeel van het compendium christelijk leraarschap dat samengesteld is door het lectoraat Christelijk leraarschap van Driestar hogeschool. Zie ook www.christelijkleraarschap.nl.

Samenvatting	Dit venster uit de Pedagogische Canon voor de christelijke leraar is gewijd aan Johann Amos Comenius als pedagoog.
Bronvermelding	Deze tekst is deel van het Compendium van het Lectoraat Christelijk leraarschap.
Thema *	Inspiratiebronnen
Gebruik **	Hoofd
Plaatsingsdatum	2016
Gerelateerde artikelen	'Aan allen alles leren. Jan Amos Comenius als pedagoog', in: Piet Murre, Bram de Muynck en Henk Vermeulen (red.), Vitale idealen, voorbeeldige praktijken. II Grote pedagogen over opvoeding en onderwijs, Amsterdam, 2014.
Trefwoorden	Grote onderwijsleer, aanschouwelijk onderwijs, onderwijskunst.

* In het compendium wordt al het materiaal verdeeld over de acht thema's van christelijk leraarschap: *onderwijs, inspiratiebronnen, leraar, leerling, leerstof, didactiek, schoolteam, leidinggevenden*.

** Het materiaal kan gebruikt worden als onderbouwing en visievorming (*hoofd*), bezinning en reflectie (*hart*) of biedt concrete handreikingen en voorbeelden (*handen*).

Johann Amos Comenius (1592-1670)

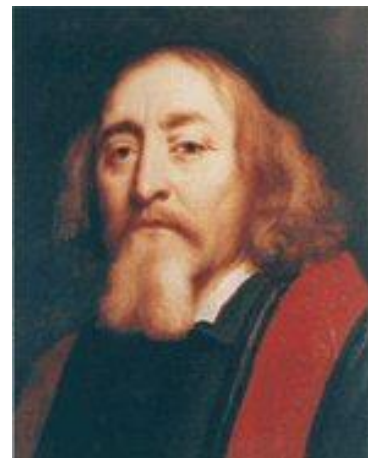
Inleiding

Plaats in de canon

Comenius wordt wel de grootste pedagoog van de zeventiende eeuw genoemd. Zijn invloed in het onderwijs is tot op de dag van vandaag merkbaar.

Actualiteit

Weinig pedagogen is het gegeven dat hun denkbeelden worden vastgelegd en doorgegeven in een museum. Johann Amos Comenius viel deze eer wel te beurt. In Naarden staat het Comenius Museum, waarin zich ook het mausoleum van deze Tsjechische pedagoog bevindt.

Kernthema

In dit venster brengen we de theoloog, pedagoog, didacticus, onderwijsvernieuwer en wereldverbeteraar Comenius voor het voetlicht. Aanvankelijk wist hij zich vrij eensgestes met het piëtistisch gedachtegoed, maar in de loop van zijn leven groeide hij daar steeds verder vanaf.

Structuur

In dit 'venster' wordt eerst gekeken naar Comenius' levensgeschiedenis en naar zijn betekenis voor de pedagogie. Daarna worden enkele teksten aangeboden die een indruk geven van Comenius' visie. Tot slot zijn er verwijzingen naar primaire en secundaire literatuur.

1. Korte biografie

Jeugd en studie

Johann Amos Comenius groeide op in een Moravisch (het oostelijk deel van het huidige Tsjechië) molenaarsgezin. Zijn ouders behoorden tot de Moravische broeders. Deze volgelingen van Johannes Hus legden sterk de nadruk op de praktijk van de godzaligheid. Ook besteedden ze veel aandacht aan de godsdienstige opvoeding van hun kinderen. De Hollandse gereformeerde piëtisten voelden zich daarom nauw verwant aan de Moravische broeders en de Amsterdamse predikant en oudvader Petrus Wittewrongel stelde in zijn *Christelijke huishouding* hun nauwgezette levenswandel zijn lezers zelfs ten voorbeeld.

Al op jonge leeftijd werd Comenius wees en groeide hij verder op onder de hoede van een tante. Dankzij financiële steun van derden was hij in staat het onderwijs aan de Latijnse school te volgen. Johann Amos bleek een intelligente student en hij vervolgde zijn studie dan ook aan de hogeschool. Hij studeerde theologie en filosofie. Eerst aan de universiteit van Herborn, later aan die van Heidelberg. Tijdens zijn studietijd maakte hij ook nog een studiereis die hem onder andere langs Amsterdam voerde.

Rector en predikant in Bohemen

In 1614 keerde Comenius terug naar zijn vaderland. Hij werd er aanvankelijk rector van een Latijnse school, naderhand volgde zijn wijding tot priester van de broederschap en zijn aanstelling tot predikant van de Boheemse stad Fulneck. Inmiddels was hij getrouwd, maar het huwelijksgeluk was van korte duur. Zijn vrouw en ook zijn twee kinderen stierven aan de gevolgen van de pest.

In 1618 brak de Dertigjarige Oorlog uit en werd Bohemen het toneel van een bloedige en verwoestende godsdienstoorlog. De protestantse Comenius moet onderduiken en werd in 1627 met al zijn overige geloofsgenoten uit Bohemen verbannen. Hij vluchtte met zijn tweede vrouw, met wie hij in 1624 het huwelijk getreden was, naar Polen.

Reizend onderwijshervormer

In zijn Poolse periode kwamen de pedagogisch-didactische werken tot stand, die Comenius tot op vandaag de dag beroemd zouden maken. Zo schreef hij de *Didactica magna* (Grote onderwijsleer) en *Janua*, een Latijns leerboek dat decennia lang gebruikt is in het vreemdetalenonderwijs aan de Latijnse school en het gymnasium. In 1658 verscheen de eerste druk van de *Orbis sensualium pictus* (De zichtbare wereld in beelden). In dit boek werden tal van onderwerpen, voorzien van een illustratie en een korte tekst, voor kinderen toegelicht. Het zou vele malen bewerkt en tot in de negentiende eeuw herdrukt worden. In 1648 werd Comenius door zijn Poolse geloofsgenoten gekozen tot bisschop van de broedergemeente van zijn woonplaats Leszno.

Comenius voorstellen voor onderwijshervorming kregen internationale aandacht. Hij ging op uitnodiging naar Engeland, maar door allerlei omstandigheden leverde dat geen concrete resultaten op. Meer succes had Comenius in Zweden. Hij schreef op verzoek een aantal Latijnse leerboeken voor het Zweedse onderwijs. Daarna gaf hij in Hongarije de aanzet tot hervorming van de organisatie van het Hongaarse onderwijs. Ondertussen was Comenius na het verlies van zijn tweede vrouw voor de derde maal in het huwelijk getreden. Opnieuw deed hij in deze jaren op zijn reizen ons land aan.

Inwoner van Amsterdam

Als gevolg van de Zweeds-Poolse Oorlog werden in 1656 in Leszno zijn huis en bibliotheek verbrand. Op uitnodiging van zijn Hollandse vriend De Geer zocht Comenius, inmiddels 64 jaar oud, zijn toevlucht in Amsterdam. Hij zou er met zijn gezin voorgoed blijven. Financieel gesteund door De Geer was Comenius in Amsterdam in de gelegenheid tal van publicaties uit te geven, deels in een eigen drukkerij. Naast zijn *Opera didactica omnia* verschenen ook uitgaven van verzamelingen van visioenen en voorzeggingen van allerlei chiliasten en geestdrijvers en het *Algemeen beraad over de verbetering der menselijke dingen*. In laatst genoemd werk ontwikkelde Comenius zijn pansofische ideeën, die moesten leiden tot verbetering van de samenleving. Met zijn pansofisme (alles wetende) probeerde Comenius de kennis van alle afzonderlijke wetenschappen met elkaar te verbinden. Door de hele schepping in onderling verband en samenhang te zien, wordt de verbondenheid van de wereld met God hersteld. In dit proces, waarin de wereld wordt teruggelid naar de bedoeling van de Schepper, vervult de mens een spilfunctie.

Door zijn chiliastische en pansofische denkbeelden vervreemde hij zich in ons land van de navolgers van de Nadere Reformatie, waarbij hij aanvankelijk als aanhanger van de Moravische broederschap behoorlijk krediet had gehad. Comenius stierf op 15 november 1670 in Amsterdam en werd een week later in de Waalse kerk in Naarden ter aarde besteld. (Groenendijk; 1992, Woldering; 2014).

2. Betekenis

Theologische denkbeelden

Comenius kreeg blijvende betekenis door de pedagogisch-didactische denkbeelden die hij in zijn geschriften uitdroeg. Je kunt zijn ideeën echter niet los zien van zijn theologische visie van het pan-sofisme. Het gaat Comenius om het begrijpen van de zin van de wereld en de samenhang in de wereld. Dit laatste dreigde te verdwijnen onder invloed van de natuurwetenschappelijke methode gebaseerd op het rationalisme. Deze methode richtte zich meer en meer op het onderzoek van elementen los van het geheel. En als de samenhang tussen de verschijnselen in de wereld verdwijnt, dan verdwijnt de zin van de wereld, de zin van het geschapene en daarmee tenslotte ook de Schepper, zo meende Comenius. Wie die samenhang echter ziet, krijgt volgens hem kennis van de schepping, zoals deze door God is bedoeld en zal zijn leven daarnaar inrichten.

Dit ideaal om de wereld te verbeteren, inspireerde al zijn pedagogische en didactische denkbeelden. In veel van zijn geschriften probeert Comenius de wereldproblemen op te lossen door middel van opvoeding en onderwijs.

Zijn theologische opvattingen zie je bijvoorbeeld terug in zijn *A Schola Materna* (Moederschool), waarin Comenius de opvoeding in de eerste zes levensjaren beschrijft. Het gaat allereerst om de vorming van de ziel en dat heeft tot doel dat het kind gaat beseffen dat hij het evenbeeld van God is.

Ook *Janua*, het al eerder genoemde Latijnse leerboek, stoelt op het idee van het pansofisme, in dit geval een pansofische wereldtaal. De achterliggende gedachte van *Janua* is dat Comenius het Latijn, de taal van de kerk, tot wereldtaal wil verheffen. Het succes van dit boek is echter niet te danken aan de pansofische gedachten die er aan ten grondslag liggen, maar aan het feit dat de onderwerpen ontleend zijn aan een wereld die het kind door eigen waarneming kent. (Groenendijk; 2008).

De zichtbare wereld

Dit principe van de eigen waarneming past Comenius ook toe in het boek *Orbis Sensualim Pictus*, waardoor hij bekend is geworden als een van de grondleggers van aanschouwelijk onderwijs. De succesvolle *Orbis Sensualim Pictus* kan beschouwd worden als een methode voor wereldverkenning avant la lettre. In 150 illustraties komen tal van onderwerpen uit de wereld van het kind aan de orde. De afbeeldingen worden in een korte tekst toegelicht. Dit boek, waarin de wereld in plaatjes is afgebeeld, zou je kunnen beschouwen als het eerste voor kinderen bedoelde geïllustreerde woordenboek. Het is door Comenius ook weer geschreven vanuit pansofisch perspectief en daarom begint het boek met God de Schepper en eindigt het met het laatste oordeel. Met het boek beoogt Comenius de jeugdige lezer bij te brengen dat alles uit God, door God en tot God is. (Noordam; 1979).

Grote onderwijsleer

Comenius is op zoek naar de samenhang van de dingen. In zijn *Didactica Magna* beschrijft hij hoe we de kinderen deze integrale kennis van alle dingen kunnen leren. Dat verklaart de ondertitel van het boek '*Algemene kunst om aan allen alles te leren*'. In dit werk onderstreept Comenius het belang van een goede onderwijsmethode. Dit komt de onderwijzer ten goede, die het vaak aan een goede methode om kennis bij te brengen ontbreekt. Ook komt een goede onderwijsmethode de leerling ten goede, omdat hij gemotiveerd wordt om kennis tot zich te nemen. Comenius ontleent een aantal didactische principes aan de natuur. Zoals de natuur op de gepaste tijd let, zo moet men ook in het onderwijs niet te vroeg en niet te laat een onderwerp aan de orde stellen. De natuur maakt geen sprongen, maar ontwikkelt zich geleidelijk. Zo ook dient het onderwijs langs de weg van de geleidelijkheid plaats te vinden. In zijn boek gaat Comenius uit van een christelijk mensbeeld. De mens is een schepsel van God en de tijd op aarde is een voorbereiding op de eeuwige zaligheid met God. Met betrekking tot het onderwijs ging Comenius ervan uit dat het kind van nature belangstelling heeft voor kennis en leren wil. (Groenendijk; 1992; Woldering; 2014).

Onderwijsvernieuwer

Comenius is door zijn opvattingen over de didactiek een onderwijsvernieuwer. Hij streeft er bewust naar het onderwijs te hervormen door het invoeren van doordachte methoden. In de door hem geschreven leerboeken zit in de leerstof methodische samenhang. Hij sluit aan bij de wereld van het kind en rangschikt de leerstof zo dat eerst het naaste, dan het nabij zijnde en vervolgens het verwijderde aan de orde komt. Uitgangspunt daarbij is dat eerst de zinnen geoefend worden, daarna het geheugen, dan het begrijpen en ten slotte het oordelen. (Prins; 1964).

3. Kennismakingstekst

Kader

Een van de didactische uitgangspunten van Comenius is het principe dat de natuur ons leert hoe we ons onderwijs moeten inrichten. In het nu volgende fragment uit de *Didactica magna* komt dit heel mooi aan de orde.

Brontekst

'De natuur let op de gepaste tijd

Bijvoorbeeld: de vogel, die zijn geslacht wil voortplanten, begint daarmee niet in de winter, wanneer alles van koude verstijfd is, noch in de zomer, wanneer alles van hitte gloeit en verwelkt, noch in de herfst, wanneer de levenskracht van al het geschapene met de zon aan het dalen is en een nieuwe winter dreigend nadert. Hij begint in de lente, wanneer de zon aan alles leven en kracht teruggeeft. En dit trapsgewijze. Bij het aanvankelijk nog koele jaargetijde vormt de vogel de eieren en warmt ze in haar lichaam, waar ze tegen de kou beschut zijn. Wanneer de lucht milder wordt, legt zij ze in het nest en in het warmere jaargetijde eindelijk broedt de vogel ze uit, opdat de tere schepseltjes aan licht en warmte gewennen.

Evenzo let de tuinman op, dat hij niets ontijdig doet. Hij plant dus niet in de winter (omdat het sap dan aan de wortel hangt, opdat het tot voeding van het stekje opstijge); noch in de zomer (wanneer het sap reeds in de twijgen verdeeld is), noch in de herfst (wanneer het sap weer naar de wortel daalt), maar in de lente, wanneer het vocht vanuit de wortel begint te stijgen en de bovenste delen van de plant beginnen uit te botten.

Doch ook later moet men de gunstige tijd waarnemen voor wat met het boompje is te doen. Dus de juiste tijd voor bemesten, snoeien, enz. - ja ook de boom zelf heeft zijn tijd van uitbotten, bloeien, groeien en rijpen. En niet minder moet de oplettende bouwmeester het juiste tijdstip kiezen voor het vellen van het hout, het bakken van de stenen, het leggen van het fundament, het metselen en pleisteren van de muren, enz.

Tegen deze grondstelling wordt in de scholen op tweeërlei wijze gezondigd.

1° Daardoor, dat men de rechte tijd tot oefening van de geest niet gebruikt;

2° Daardoor, dat men vervolgens de oefeningen niet zo juist verdeelt, dat alles deel voor deel vervolgd kan worden.

Zolang de knaap nog een kind is, kan hij niet onderwezen worden, omdat de wortel van het verstand nog te diep verborgen is. Op hoge ouderdom de mens te onderwijzen is al te laat, omdat verstand en geheugen reeds afnemen. In het midden van het leven is het moeilijk, omdat de kracht van het verstand, die door de menigvuldige dingen verstrooid wordt, slechts met moeite te concentreren is. Daarom moet men de tijd van de jeugd gebruiken, wanneer de frisheid van het leven en het verstand toenemen; dan gedijt alles en schiet alles diep wortels.

Wij besluiten alzo:

1° De ontwikkeling van de mens moet in de lente van het leven begonnen worden, dat is in de jongenstijd (die tijd is namelijk het beeld van de lente, de jongelingstijd dat van de zomer, de mannelijke leeftijd dat van de herfst, de ouderdom dat van de winter).

2° De morgenuren zijn de meest geschikte om te leren (omdat opnieuw de morgen de lente, de middag de zomer, de avond de herfst, de nacht de winter gelijkt).

3° Alles wat geleerd moet worden, is volgens de jaren zo te verdelen, dat niets te leren opgegeven worde, dan wat begrepen kan worden.' (Pag. 140-142, spelling aangepast).

Vragen bij de brontekst

- Wat vind je ervan om de verschijnselen in de natuur te vertalen naar de didactiek?
- Geef in eigen woorden weer welke didactische principes Comenius hier formuleert.

4. Verdiepende tekst

Kader

In de kennismakingstekst hebben we gezien dat Comenius zijn didactische uitgangspunten aan de natuur ontleent. Hij wijdt er een compleet hoofdstuk aan in de *Didactica magna* en bij elkaar vormen het twintig didactische, aan de natuur ontleende uitgangspunten. Bij voorkeur gebruikt Comenius steeds het voorbeeld van de vogel, vaak aangevuld met dat van de boom. Ook in de nu volgende tekst doet Comenius dat.

Brontekst

*'De natuur bevrucht en versterkt zich zelf door voortdurende werkzaamheid
Zo verwarmt de vogel bij het broeden niet alleen de eieren, maar, opdat zij van alle zijden
gelijkmatig verwarmd worden, keert hij ze dagelijks om. (Men kan dit gemakkelijk waarnemen bij
ganzen, kippen en duiven, die bij ons thuis hun eieren uitbroeden). Het uitgekomen jong echter
oefent door gedurige beweging van de snavel, de poten en de vleugels door uitstrekken, fladderen,
opheffen door verscheidene pogingen in 't lopen en vliegen, totdat het kracht verkregen heeft.
Hoe vaker de boom door de wind bewogen wordt, des te dieper schiet hij zijn wortels. Ja, voor alle
planten is het zelfs goed, dat zij door regens, hagel, donder en bliksem in beweging gebracht
worden; daarom moeten ook die streken, die veel aan storm en onweer blootgesteld zijn, zwaarder
hout voortbrengen.*

*Eveneens weet ook de bouwmeester, dat zijn werken door zon en wind gedroogd en bevestigd
worden. En de smid, die het ijzer harden en tot staal verwerken wil, brengt het herhaaldelijk in 't
vuur en in 't water en versterkt het zo door wisselende koude en hitte, opdat het door een herhaald
week maken des te harder worde.*

*Hieruit volgt, dat de ontwikkeling zonder dikwijls herhaalde en gepaste herhaling en oefening niet
degelijk gemaakt kan worden. Wat de meest gepaste handelswijze bij de oefening is, dat leren ons
de natuurlijke bewegingen van samentrekken, vertering en afzondering, die dienstig zijn voor de
voedingskracht van het levende lichaam. Want in het dier (ja, ook in de plant) zoekt elk lid
voedsel, om dit te verteren; het verteert dit echter eveneens om zich zelf te voeden (doordat het
een deel van het verteerde voor zich zelf houdt en dit assimileert), als om het de nabijgelegen
leden mee te delen tot onderhoud van het geheel. Want het ene lid dient het andere). Zo zal ook
de wetenschap vermeerderen bij degene, die het geestesvoedsel
1^e opzoekt en tot zich trekt;
2^e het gevondene en opgenomen verwerkt en verteert en
3^e het verteerde verdeelt en met anderen ruilt.*

*Deze drie dingen zijn in het bekende Latijnse vers uitgedrukt: 'Naar veel vragen, het gevraagde
behouden, het behoudene onderwijzen'. Deze drie dingen verheffen de leerling boven de meester.
Het ondervragen heeft plaats, wanneer men onderwijzer, medeleerlingen of boeken over een
onbekende zaak uithoort. Het behouden volgt, indien men het geleerde en begrepene in het
geheugen prent en voor de zekerheid (daar immers weinigen zo gelukkig begaafd zijn, dat ze alles
het geheugen kunnen toevertrouwen) optekent. Het onderwijzen heeft plaats, wanneer men het
opgenomene aan zijn medeleerlingen of anderen vertelt. De eerste beide zaken zijn in de scholen
bekend, de derde nog niet genoeg; het zou echter aan de zaak zeer bevorderlijk zijn, wanneer men
haar invoerde. (...)*

*Doch dit ware gemakkelijker in praktijk te brengen en zou zeker tot meerder voordeel strekken,
indien de onderwijzer van elke klas onder zijn leerlingen deze bewonderenswaardige wijze van
oefening invoeren wou, namelijk op de volgende manier: in elke les laat de onderwijzer, nadat de
leerstof beknopt uitgelegd en de betekenis van de woorden verklaard, alsmede de toepassing van
het geleerde aangewezen is, een leerling opstaan, die het door de onderwijzer gesprokene in
dezelfde volgorde (als ware hij onderwijzer van de andere leerlingen) herhalen, de les (regel) met
dezelfde woorden toelichten en de toepassing aan dezelfde voorbeelden tonen moet en die terecht*

gewezen wordt, indien hij een fout begaat. Daarna wordt een ander geroepen, die hetzelfde moet doen, terwijl de overigen opletten; hierna een derde, een vierde enz., zoveel als nodig gevonden wordt, totdat men ziet, dat allen de zaak goed opgenomen hebben en ze ook kunnen teruggeven. Ik beveel aan hierbij geen andere volgorde in acht te nemen, dan deze, dat de bekwaamsten eerst opgeroepen worden, opdat de zwakkeren, door hun voorbeeld versterkt, gemakkelijker kunnen volgen.' (Pag. 180-182, spelling aangepast).

Vragen bij de brontekst

- Wat wil Comenius ons met deze tekst duidelijk maken?
- Hoe zou je zijn adviezen in een les kunnen toepassen?

5. Verbredende tekst

Kader

Comenius kreeg door zijn *Orbis Sensualim Pictus* grote bekendheid. Drs. L.N. Rottier wijdde er in het Blad *Terdege* een opinieartikel aan. Hij wijst er onder meer op dat er in de loop van de tijd diverse versies van de *Orbis* zijn verschenen. Met name de gedeelten waar aandacht wordt besteed aan God als Schepper, Onderhouder en Regeerder verdwenen onder invloed van het verlichtingsdenken uit de *Orbis*. Via deze [link](#) kunt je het complete artikel lezen.

Brontekst

Via deze linken kun je een [Engelse versie](#) uit 1777 en een [Duitse versie](#) van later datum van de *Orbis* bekijken.

Vragen bij de brontekst

- Vergelijk de Engelse en Duitse versie met elkaar en ga na wat onder invloed van het verlichtingsdenken uit de *Orbis* verdwenen is.
- Welke probleem stelt Rottier aan de hand van de veranderde inhoud van de *Orbis* aan de orde?

6. In gesprek met de pedagoog

Na zijn dood

Zo'n vijftig jaar na de dood van Comenius typeerde de rationalist A.G. Luiscius Comenius als een bedrieger en dweper, die niet serieus genomen kon worden, gezien zijn pansofische en chiliastische denkbeelden. Weliswaar bevatte de *Janua* onderwijskundig vernieuwende denkbeelden, maar deze waren in de praktijk niet te realiseren. In 1831 verscheen in ons land een uit het Frans vertaald historisch woordenboek, waarin eveneens de didactisch denkbeelden van Comenius als niet uitvoerbaar werden omschreven.

In ons land gaf de protestantse historisch-pedagoog D. Buddingh (1800-1876) als eerste een aanzet tot een positieve waardering van Comenius. In zijn *Geschiedenis voor opvoeding en onderwijs* schrijft hij dat Comenius degelijke denkbeelden over de opvoeding heeft, vooral gezien zijn uitgangspunt dat al het onderwijs op godsdienst gegrond moet zijn. Ook in de liberale naslagwerken die in de negentiende eeuw verschenen, kreeg Comenius als onderwijsvernieuwer positieve waardering. Comenius heeft, zo valt er bijvoorbeeld te lezen in het *Biografisch handwoordenboek* van Engelberts Gerrits uit 1848, 'zeer veel tot verbetering van het onderwijs bijgedragen, en verdient alzoo den eernaam van den Pestalozzi zijner eeuw geweest te zijn.' In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond de protestants-christelijke onderwijszuil. De in dit onderwijs werkzame onderwijzers hadden behoefte aan een eigen pedagogisch concept. In dat verband omarmde men de pedagogische ideeën van Comenius, vooral ook omdat ze een

protestantse achtergrond hebben. Het handboek *Christelijke paedagogiek* van de protestant-christelijke bovenmeester R. Husen, een studieboek voor de kwekelingen, bevat veel dat aan Comenius ontleend is. Je vraagt je af of de schrijver de pansofische en chiliastische denkbeelden van Comenius dan maar voor lief nam. Waarschijnlijker is, dat Husen ze niet kende, want hij ontleende zijn kennis aan Duitstalige literatuur over evangelische pedagogiek.

Ook buiten de kring van het protestants-christelijk onderwijs was er groeiende belangstelling voor het onderwijskundig gedachtegoed van Comenius. De onderwijzer Harm de Raaf, een inmiddels vergeten onderwijsvernieuwer, verzorgde in 1892 een Nederlandse vertaling van de *Didactica magna*, die voor veel kwekelingen verplichte literatuur werd. Van bedrieger en dweper was Comenius inmiddels opgewaardeerd tot 'een lichtend voorbeeld in donkere tijden'. In navolging van Comenius werd aanschouwelijk onderwijs een belangrijk uitgangspunt en werd het belang van samenhang in en een opbouw van de lesstof bepleit.

Het beeld over Comenius kantelde in de protestants-christelijke onderwijswereld toen de gereformeerde theoloog professor H. Bavinck (1854-1921) zijn *Paedagogische beginselen* publiceerde. Comenius is inderdaad de man van de aanschouwelijkheid, voor het aansluiten bij de natuur en bij de moedertaal en is daarmee een van de grondleggers van de twintigste eeuwse reformpedagogiek van Maria Montessori en anderen. Deze pedagogiek is echter, zo oordeelde de gezaghebbende Bavinck, in strijd met uitgangspunten van de christelijke opvoeding, want ze maakt niet God, maar de ontwikkeling van het kind tot het middelpunt van de opvoeding. De hoogleraar J. Waterink (1890-1960), het pedagogisch boegbeeld van de Vrije Universiteit, was ook van mening dat Comenius geschrapt diende te worden van de lijst van protestants-christelijke pedagogen, niet in minst vanwege zijn pansofische en chiliastische gedachten. (Groenendijk; 1992).

Buiten de kring van het protestants-christelijk onderwijs bleef echter waardering voor Comenius bestaan. Zo schreef professor F.W. Prins een waarderende bijdrage over Comenius in de bundel *Grote denkers over opvoeding*. Hij noemt daarin Comenius een van de voorlopers van een nieuwe didactiek. (Prins; 1964). Professor N.F. Noordam tot slot noemt Comenius in *zijn Historische pedagogiek van Nederland* de grootste pedagoog van de zeventiende eeuw. (Noordam; 1979). Comenius werd binnen het protestants-christelijk onderwijs echter opnieuw actueel, toen hogeschool De Driestar in de jaren '90 van de vorige eeuw onderwijskunst introduceerde. In deze benadering van het onderwijs wordt onder andere uitgegaan van het uitgangspunt van Comenius om de kinderen de samenhang en de zin van de wereld te laten zien. Zo kunnen de kinderen komen tot echt begrijpen.

Museum en mausoleum

Comenius kwam niet aan zijn museum en mausoleum dankzij zijn Nederlandse bewonderaars, maar als gevolg van het opkomend Tsjechische nationalisme in de negentiende eeuw. Zijn landgenoten ontdekten zijn graf in Naarden en wilden in 1929 zelfs het gebeente van Comenius terug brengen naar zijn vaderland. Zover kwam het niet, omdat de Nederlandse autoriteiten geen medewerking verleenden. Het werd een herbegravenis met een mausoleum en een museum in Naarden.

Auteur: Dr. L.D. van Klinken

7. Suggesties voor verdere kennismaking

Primaire bronnen

Comenius, Johann Amos (1892). *Groote Onderwijsleer*. Tiel.

Secundaire literatuur

Groenendijk, L.F. (2008). 'Jan Amos Comenius. De pedagoog als wereldverbeteraar.' In: Kroos, T. e.a. (red.) *Grote pedagogen in klein bestek*. Amsterdam.

Groenendijk, L.F. en Sturm, J.C. (1992). *Comenius in Nederland*. Kampen.

Noordam, N.F. (1979). *Historische pedagogiek van Nederland* (pag. 56-59). Nijkerk.

Prins, F.W. (1964). 'Comenius'. In: *Grote denkers over opvoeding*. Groningen.

Woldering, H.E.S. (2014). *Jan Amos Comenius. Zijn leven, missie en erfenis*. Budel.